

16. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. – Т. 2. – С. 332.
17. Там само. – С. 403.
Лист на Наддніпрянську Україну. 1983 р. // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. – К., 1970. – С. 428 – 482.
Заславський Д., Романченко І. Михайло Драгоманов. – К., 1964. – С. 96.
20. Там само. – С. 97.
Драгоманов М. Собрание политических сочинений. – Париж, 1906. Т. 1. – С. 126.
22. Листи на Наддніпрянську Україну. 1983 р. // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. – К., 1970. – С. 472.
23. Там само. – С. 471.
24. Драгоманов М. Чудацькі думки... – С. 338.
25. Там само. – С. 340.
26. Там само. – С. 367.
27. Там само. – С. 367.

Володимир Борисенко
(м. Київ)

ПОГЛЯДИ М. П. ДРАГОМАНОВА НА ХАРАКТЕР ЗВ'ЯЗКІВ УКРАЇНИ І МОСКОВЩИНИ

Розглядаються погляди М. П. Драгоманова на характер відносин між Україною і Московщиною, викладені ним у праці “Україна і Москва в історичних взаєминах” (Львів, 1937).

Рассматриваются взгляды М. П. Драгоманова на характер отношений между Украиной и Московией, изложенные им в работе “Україна і Москва в історичних взаєминах” (Львов, 1937).

На початок 80-х років XIX ст. стали цілком очевидними результати двохсотлітньої русифікації українського народу. Через різноманітні, переважно насильницькі, методи російському уряду вдалося прищепити значній частині українців на підросійській Україні почуття нездатності до власного державотворення, меншовартості в порівнянні з росіянами, зневаги до власної культури, історії, мови. Фактично, український народ був поставлений на грань зникнення як окрема національна спільнота.

На таке загрозливе для України становище пильну увагу звернув М. П. Драгоманов, що мав можливість вільно висловлювати на папері власні думки. Оцінивши ситуацію, український мислитель вирішив звернутися до тієї здеукраїнізованої інтелігенції України, що почала сліпо вірити в месіанську роль росіян серед усього слов'янського світу. Такі настрої

панували і серед абсолютної більшості тодішніх російських революціонерів, які, готуючи готуючи повалення самодержавного ладу, не хотіли й чути про окрему організацію українських революційних сил, не допускали розпаду Російської імперії на окремі національно-державні утворення, а відповідно й відмовляли українцям у природньому праві на власне державне існування. І всілякі їх сподівання, що після повалення царизму, встановлення демократичного ладу при збереженні централізації влади на всій території імперії можуть бути вирішені й національно-державницькі проблеми і сподівання неруських народів були приречені на невдачу. Демократичний централізм, який обстоювали російські революціонери, буде таким же реакційним у національному відношенні як старий режим, наголошував М. П. Драгоманов.

Саме до цієї категорії російських і українських революціонерів, української інтелігенції звернувся М. П. Драгоманов у праці "Историческая Польша и великорусская демократия" (1881) з розвінчуванням різних методів антиукраїнської політики Польщі та монархічної Росії. З особливою чіткістю М. П. Драгоманов виклав свої думки в розділі цієї роботи під назвою "Україна і Москва в історичних взаєминах". Правда, матеріал розділу вийшов за встановлені у його назві територіальні рамки, що, проте, надало йому більшої вагомості й наукової переконливості.

Однією з заслуг М. П. Драгоманова стало визначення залежності існування східнослов'янських народів від географічно-природного середовища. Це те, на що його попередники і сучасники не звертали належної уваги. Вчений наголошував на тому, що полякам, білорусам, українцям і росіянам здавна довелося мешкати в регіонах з досить складними природними умовами, докладати значні зусилля для їх переборення. На його думку предки цих народів осіли по річних "котловинах" Одри, Вісли, Німана, Західної Двіни, Дніпра, Дністра, Ладogi, Волги, а самі ріки стали водяними шляхами зв'язків між ними.

Великі заплави і болота, підкреслював М. П. Драгоманов, перешкоджали зміцненню відносин між різними племенами поляків, білорусів, литовців, що у кінцевому підсумку дозволило німцям відрізати їх від південного берега Балтійського моря. У той же час степові кочовики зайняли причорноморські степи й таким чином перервали природні зв'язки поляків і українців з Чорним морем. Тому, узагальнюючи свої думки історик, ізольовані від морів народи почали "товпитися один на одного". Тісними з заходу німцями поляки стали "напирати" на Галичину, а відрізані від Чорного моря українці повели наступ на ятвягів і литовців.

Однак, у XIX ст., вважає М. П. Драгоманов, на литовсько-білорусько-українському просторі настала "часова рівновага", пов'язана з утворенням литовсько-руської держави Гедиміновичів. Вона домоглася значних успіхів у відвоюванні в татар Північного Причорномор'я і його колонізації, стала своєрідною опорою для рязанців, тверян, новгородців, внутрішньому устрою

яких загрожувала Москва, названа тодішнім московським вченим Буслаєвим "півдиким, півтатарським воєнним табором". Прогресивний у своїй основі шлях суспільного розвитку на східноєвропейському просторі, робить підсумок вчений, перешкодив наступ Польщі на українські землі, а також захоплення узбережжя Чорного моря турками.

Оригінальні погляди висловив М. П. Драгоманов на значення Люблінської унії 1569 р. у житті українського народу. На відміну від тверджень польських істориків і політиків про те, що вона знаменувала собою добровільний союз Польщі, Литви і Руси, видатний мислитель побачив у цьому акті негативне значення, яке полягало в поділі державної федерації Литовсько-руської держави Гедиміновичів. Внаслідок його нього більшість українських земель було "прилучено" до Польщі без будь-якої автономії і суспільного представництва.

М. П. Драгоманов переконаний у тому, що Польща взяла на себе непосильні для облаштування приєднаних земель зусилля, оскільки їх устрій суттєво відрізнявся власне від польських. Одну з таких відмінностей вчений вбачав у наявності в Україні нового класу, який все більше претендує на визначальну роль у суспільстві, яку в Польщі грало шляхетство, а маса українського поспільства завзято прагне домогтися його прав. Спроби польського короля С. Баторія організувати реєстрове козацтво і таким чином зрівняти цю його з шляхетством, а решту селян повернути у підданство панів вчений розцінює як непевне дійство, яке тільки внесло явну плутанину в соціальних відносини в державі. Шляхта не хотіла зрівняння у вправах з собою окраїнної войовничої людності, а ті з козаків, що не попали до реєстру, всіма способами протестували проти спроб уряду перетворити їх на кріпаків. Саме у цьому вчений вбачав головну у причину селянсько-козацьких повстань наприкінці XVI – у 20 – 30-х роках XVII ст.

Історик звертає увагу читачів на те, що Брестська церковна унія 1596 р. знаменувала собою початок двох явищ - покатоличення українців і їх ополячення. Але одночасно з цим інтенсивно розпочався розвиток "правильної шкільної науки" європейського рівня, що пробудило в українському суспільстві, особливо міщанстві, "національну свідомість" і пам'ять про свою колишню незалежність. До того ж, значна частина населення в знак протесту проти надв'язуваного католицизму перейшла в протестантизм, що також ослаблювало централізацію влади в державі. Крім того, Польща виявилася нездатною захистити приєднані українські землі від агресії Туреччини.

Вчений переконаний у тому, що унія Польщі і України могла б стати дійсно перспективною, якби відбулася у формі політичної федерації. Але небажання польських політиків піти таким шляхом розвитку, насильне нав'язування українцям насильницька асиміляція українців привела до катастрофи й саму Польщу, яка виявилась набагато сильніше зв'язанна з східними землями ніж з природнішими їй Німеччиною, Чехією,

Мадярщиною. Саме у спротиві централістській політиці Польщі історик вбачає головну причину "відбіжного стремління" населення України і Білорусії до відділення від неї. Таке бажання супроводжувалося намаганнями знайти союзника, яким в очах українських князівських династій стала православна Москва, здатна підтримати їх сепаратистські прагнення, які почали реалізовуватися на практиці з приєднання до Московщини української Сіверщини. В очах значної частини населення України і Білорусії, наголошує М. П. Драгоманов, Москва все більше перетворювалася в надійний притулок. Звідси, на його переконання, і випливала головна причина звертань українських політичних і церковних діячів про взяття України з під лядської неволі під "високу государеву руку" ще задовго до Б. Хмельницького.

Оригінальним за суттю є положення М. П. Драгоманова про те, що практичною реалізацією приєднання України до Московщини стало утворення українцями на фактично належних їй пустих землях Слобожанщини. Саме вона привела в безпосереднє сусідство стару Україну з Московщиною вважає М. П. Драгоманов, а Польща власною невмілістю фактично подарувала тій свою обширну провінцію, вважав М. П. Драгоманов

Після приєднання України до Московщини, московський уряд, наголошував М. П. Драгоманов, поступив з нею так само як перед тим і уряд польський – намагався нав'язати їй порядки боярської монархії та православно-обрядової нетерпимості. Тут вчений виступає проти тих інтелектуалів, що захоплювалися "руським єдинством", нагадуючи їм, що це могло статися руїнах Польщі не у XVIII ст., а ще за Б.Хмельницького, коли вся Україна та й Білорусія схилилися до Москви. Головну ж причину цього вчений вбачав у тому, що Москва не могла уявити собі життя неруських земель не за своїм зразком.

Звертаючись до попередньої історії, вчений доводив, що раніше Московія, як і Росія XVIII – XIX ст., завжди була "розбурханою", а не сильною з середини державою. Вона не могла домовитись з тими народами, які добровільно пішли під царську протекцію, не бачила, зокрема, іншої проблеми у відносинах з урядом Б. Хмельницького в 1654 р. тільки як вимагати у козаків зрізати на головах "хохли". Подібні її вчинки, причому багаточисельні, М. П. Драгоманов називав тупоголовістю царських чиновників, яка призвела до того, що вже через 4–5 років після Переяславської ради 1654 р. серед українців зародилася думка про "московську неволю". Саме тому серед українських політиків з'явилися партії, які вище Москви ставили шляхетську Польщу і мусульманську Туреччину.

М. П. Драгоманов ставив у вину сучасним йому українським історикам небажання показувати негативне ставлення Москви до "черні й Запорожжя", які підтримували її й одночасно виступали проти місцевого панства, навіть ліберального. В той же час він наголошував на некритичності московських

істориків до політики Москви щодо України, примітивності в зображенні всіх дій козаків, спрямованих на неї як зрадництво і лихо, а все правильне, те, що виходило від царя. Вчений виступав проти тверджень московських вчених про те, що у кровопролитті від Б. Хмельницького і до занепаду І. Мазепи були винні українці, а особливо “звиклі до буйства й шат ості” козаки.

М. П. Драгоманов відзначав, що подібну до України долю переживала й Білорусь. Прагнучи під захист Москви, вона спочатку добровільно визнала її владу, але через деякий час настільки натерпілась від її свавілля, що готова була відколотися від неї. Москва зробила все, щоб не дати поширитися в Білорусі козацькому устрою і зберегти в ній кріпосницьку залежність селян.

Характерно, що М. П. Драгоманов розглядав замирення Москви з Польщею як спосіб закріпити за собою ті українські та білоруські землі, населення яких вже не бажало терпіти “деспотію і безглуздя” московських властителів. Саме під таким кутом зору вчений характеризує Вічний мир Московщини з Польщею 1667 р. і договір з Туреччиною 1681 р. Саме спільні договори Московщини, Польщі й Туреччини історик вважав смертельним ударом по Україні, після чого вона вже не могла оговтатися як держава. До того ж, твердив М. П. Драгоманов, під впливом централізації та неграмотності населення українська інтелігенція все більше нагадувала, а маса народу була закріпачена.

М. П. Драгоманов наголошував, що саме з допомогою Москви Польща, хоч і втратила Лівобережну Україну, але зберегла за собою значну частину спірних українських і білоруських земель й ще довго володіла ними, будучи фактично неспроможною захистити їх від експансії Москви.

Мислитель звинувачував Москву у тому, що вона замість того, щоб приваблювати до себе слов'янські народи прогресивними політико-соціальними програмами вдавалася до відверто завоювницьких методів. Саме так він оцінює її війни з Туреччиною за відвоювання причорноморських степів, а також анексію у Польщі українських земель, внаслідок чого в Східній Європі утворилась Московська імперія, що своїми розмірами перевищувала римську.

Вчений доводив, що внаслідок територіальних завоювань в Московській державі почала складатися бюрократична система, яка з самого свого початку покінчила з елементами парламентаризму у формі Земських соборів. У ході завоювання різних земель державна машина Російської імперії все більше централізувалася, а “бюрократія в адміністрації і диктатура в політиці” стали невід’ємними частинами її існування.

Згодом, робить наголос у своєму дослідженні М. П. Драгоманов, Москва поряд зі зміцненням централізму переходить до “обмосковлення” народів. Відповідні дії російської цариці Катерини II стали дороговказом для її наступників у подальшій централізації влади і русифікації неруських народів, завершує своє дослідження М. П. Драгоманов.

Іван Глизь
(м. Київ)

ПРОВІДНИК ЄВРОПЕЙСЬКОГО УКРАЇНСТВА

Стаття присвячена діяльності М. Драгоманова в еміграції з метою викриття антиукраїнської політики царизму і піднесення української визвольної ідеї на європейський рівень розвитку.

Статья посвящена деятельности М. Драгоманова в эмиграции с целью разоблачения антиукраинской политики царизма и поднятия украинской освободительной идеи на европейский уровень развития.

Українська визвольна справа останньої чверті XIX ст. була представлена у Європі емігрантом, сином України М. П. Драгомановим, який, звинувачений в українофільстві та сепаратизмі, вимушено виїхав за кордон. Він став найталановитішим послом, який «літературно-політичною справою» звертався до міжнародного співтовариства за підтримкою в боротьбі з російськими асиміляторами. М. Драгоманов застерігав західноєвропейську спільноту, що від російського урядового тиску, згадаємо Валуєвський циркуляр (1863 р.) і Емський указ (1876 р.), може зникнути давній український народ, з власною мовою і культурою. Сам М. Драгоманов скромно стверджував, що вся його праця — це політичне проведення в життя думок, висловлених кирило-мефодіївцями і народолюбних ідеалів української інтелігенції 60–70-х років “з одмінами, котрі принесла всесвітня наука і політика в новіші часи” [1].

Формування особистості Михайла Драгоманова почалося за життєвої близькості до природи і простих людей, що розмовляли українською мовою і кохалися піснею. Його мати походила з хутора на Полтавщині, а першим серед своїх духовних наставників він назвав батька. До університету св. Володимира у Києві М. Драгоманов вступив готовим цілеспрямовано навчатися у вищій школі. Тут він прилучився до активної громадської роботи, спочатку до участі в діяльності недільних шкіл, які швидко поширилися по Україні. Навіть в Криму в недільній школі у Керч-Єнікальську працював вчителем недільної школи один з організаторів Кирило-Мефодіївського братства Микола Гулак.

Це був перший етап його прилучення до політичного українства. Очевидно, контингент вчителів цих шкіл викликав недовіру влади, бо серед них працювали піднаглядні і підозрілі колишні студенти Харківського університету, так звані «хлопомани», різночинці. Підозрілий до всього нового уряд почав ототожнювати поширення освіти рідною мовою з революційною пропагандою, тому поспішив закрити недільні школи. Однак, 1863 р. генерал-губернатор О. П. Безак, котрий був переведений на службу в Київ із Зауралля, запропонував зросійщення краю через освіту. В початковій